Intrigeerivalt poorne tervik

> See esimene raamat. 500 aastat ühist kirjakultuuri. Vastutavad toimetajad Piret Lotman ja Toms Ķencis. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2025. 413 lk; Tā pirmā grāmata. Nozīmīgākie izdevumi latviešu un igauņu valodā 1525–1918. Atbildīgie redaktori Toms Ķencis un Pireta Lotmana. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2025. 229 lk.

Möödunud raamatuaasta kaleidoskoopiliselt mitmekülgsete sündmuste üks ere täht oli Piret Lotmani algatusel ning Eesti ja Läti rahvusraamatukogu ühise ettevõtmisena valminud kogumik, mis ilmus eelmisel kevadel enam-vähem ühel ja samal ajal kahes keeles, eesti keeles pealkirjaga „See esimene raamat", läti keeles „Tā pirmā grāmata". Väliste parameetrite järgi võiks 50 lühiartiklit sisaldavat kaksikkogumikku pidada pelgalt ilusaks juubeliüllitiseks, mis sobib kaunistama raamaturiiulit nii Eestis kui ka Lätis, aga kust midagi uut ja huvitavat oodata oleks kohatu. „See esimene raamat" ja „Tā pirmā grāmata" on mõlemad pilkupüüdva kujundusega. Nii eesti kui ka läti käsitlused pärinevad autoritelt, kes on oma uurimisobjekti või sellega lähedalt külgnevate teemadega juba pikemat aega tegelenud. Käsitlused on napid ja üldistavad kokkuvõtted seni uuritust.

Ometi värskendab teos ootamatult pilku ja pakub uudseid ideid. Ühena autoritest on mul ehk mõnevõrra sündsusetu nii väita. Aga püüan põhjendada, miks pean siiski sobilikuks ja vajalikuks seesugust hinnangut jagada. Vaatamata ühisele pealkirjale on selgitavad alapealkirjad kummalgi raamatul veidi erinevad: eestikeelse väljaande alapealkirjas võetakse terve ürituse suurem tähendus kokku üldistusega „500 aastat ühist kirjakultuuri", lätikeelses väljaandes seevastu avatakse alapealkirja kaudu kogumiku sisu konkreetsemalt: „Nozīmīgākie izdevumi latviešu un igauņu valodā 1525–1918" („Olulisemad läti ja eesti keeles ilmunud väljaanded 1525–1918"). Kummalgi väljaandel on atraktiivne, kuid täiesti erinev kujundus. Aga sisu on mõlemas sama: kogumik avab eesti ja läti rahvusliku kirjakultuuri ühise mineviku esimesest trükisest kuni riikliku iseseisvuse tekkeni 25 olulise maamärgi kaudu: kirjasõna algus, varaseim säilinud raamat, XVII sajandi alguse katoliiklik kirjasõna, esimene grammatika, esimene sõnaraamat, esimene jutlustekogu, esimene aabits, piiblitõlge, kalender, ilukirjanduse algus, perioodika algus, esimesed kokaraamatud, häda- ja abiraamatud, seadused, ajakirjanduse algus, vagalood, emakeelse kunstluule esimene esindaja, rahvusliku luuletraditsiooni algus, rahvusliku ajakirjanduse algus, rahvuseepos, rahvalaulude suured kogumikud, esimene romaan, Henriku Liivimaa kroonika tõlge, esimene entsüklopeedia, iseseisvusdeklaratsioon. Iga verstaposti kohta on kaks lühiartiklit: üks eesti autorilt eestikeelse, teine läti autorilt lätikeelse trükise ja selle konteksti kohta. Eestikeelses kogumikus on igast tähisest esikohal eesti autori tekst ja sellele järgneb sama läti tähist käsitlev tekst läti autori sulest, lätikeelses on esikohal läti autori tekst ja eesti autori tekst järgneb sellele. Raamatud on kokku pandud kummagi keele tähiste ilmumise kronoloogias, mis tingib mõned väikesed nihked eesti- ja lätikeelse kogumiku sisukorras sõltuvalt konkreetsete väljaannete ilmumisaastast kummaski keeles. Nii paigutuvad näiteks neli XIX sajandi teise poole olulist tähist eesti väljaandes 1850.–1880. aastate lõikesse järjekorras: rahvuseeposed – rahvalaulude kogumikud – esimene romaan – Henriku kroonika tõlge; aga läti väljaandes mahutub seesama nelik 1870.–1890. aastate lõikesse järjekorras: esimene romaan – rahvalaulude kogumikud – Henriku kroonika tõlge – rahvuseeposed. Natuke erinevad ka sisuartiklitele lisatud osad: eestikeelses väljaandes on sissejuhatus eesti toimetajalt Piret Lotmanilt, läti väljaandes kaks sissejuhatust: esimene Läti Rahvusraamatukogu direktorilt Dagnija Baltiņalt, teine läti toimetajalt Toms Ķencisilt. Eesti väljaandes on kolm lisa („Aja jäljed", „Pildikeel", „Kirjakunst"), läti väljaandes kaks.

Aga põhisisu on kummaski keeles sama. Üksiktähiste kaupa lähemalt uurides selgub, et paljude tähiste korral on ka eesti ja läti käsitlus üsna ühelaadne. Tervikuna annabki kogumik ennekõike veenva üldpildi sellest, kui paralleelne ja peaaegu kattuvuseni sarnane on olnud eesti ja läti kirjakultuuri areng nende 500 aasta jooksul, vaatamata sellele, et eesti ja läti keel kuuluvad nii erinevatesse keelkondadesse, et keelebarjääri tõttu ei teata teineteise kultuurist üldiselt kuigi palju. Ühisest saksa kultuuriruumist võrsununa ongi meie kirjakultuuride arengujoon väga sarnane, üksnes väikeste erisuunaliste virvendustega siin või seal. Enamasti on ka kogumikus kajastuv eesti ja läti tänapäevane vaade sellele arengule üsna sarnane. Näiteks selgitavad nii Tiina Kala (lk 69)[1] kui ka Andris Vilks (lk 74) 1525.

[1] Siin ja edaspidi leheküljenumbrid eesti väljaande järgi.

aasta kadunud trükisega seoses keeltemääratluse *in vulgari liuonico lettico ac estonico* tõlgendamisvõimalusi, jättes lugeja otsustada, kas sõnavormi *liuonico* taga tuleks näha liivi või pigem alamsaksa keelt või hoopiski kohamääratlust. Küsimus kütab laiemalt kirgi siiamaani. Lätlased, paistab, tõlgendavad määratlust üldiselt tähenduses 'Liivimaa, st läti ja eesti rahvakeel', eestlased seevastu kipuvad nägema siin tõestust sugulasrahva liivlaste varasele kirjasõnale, mõni sakslane on aga koguni kahtlema hakanud, kas sellist trükist nii vara ülepea olemas sai olla (nagu võib lugeda raamatuaasta lõpetuseks ilmunud Keele ja Kirjanduse 2026. aasta märtsinumbrist).[2]

Ehkki üldiselt on kogumik tasakaalukas ja soliidselt väljapeetud, täiendavad eesti ja läti käsitlus teineteist isegi ühelaadse lähenemisnurga korral enamasti võluval viisil pisut erinevate rõhuasetustega. Mõnikord on eesti ja läti käsitlus kirja pandud lihtsalt eri nurga alt. See võib olla tingitud materjali erinevusest. Näiteks XVII sajandi alguse katoliikliku kirjasõna kohta on eesti keelt sisaldavana säilinud ainult üks raamat, „Agenda parva", mis sisaldab üsna napilt rahvakeelset teksti (pealegi lisaks eesti keelele ka läti, poola ja saksa keeles), nii et vastava käsitluse autoril Jüri Kivimäel on paratamatult tulnud asetada põhirõhk raamatu ilmumisega seotud välistele asjaoludele (lk 91–94). Läti keeles on lisaks „Agenda parva" kasinale tekstile samast ajast säilinud aga terve lauluraamat, mis võimaldab läti käsitluse autoril Māra Grudulel pöörata põhitähelepanu säilinud keelenäidete vormile ning tõdeda, et „laulude keel on üllatavalt hea ning poeetika hämmastavalt huvitav ja vaheldusrikas" (lk 98). Seesugused lüngad või paisutused kummaski kultuuriloos on ammugi teada, aga virgutavad riburada pidi kõrvuti asetatuna ikka veel mõtlema, miks just nii on läinud.

Eriti põnevad on aga paarid, milles vaadeldav aines on sarnane, aga kirjeldusobjektile sõnastuse kaudu antav hinnang näib ometi olevat täiesti erinev. Niisugused käsitluspaarid rikastavad teineteist ning ühtlasi kumbagi kultuurilugu, pakkudes harjumuspärase vaate kõrvale uusi nägemisnurki. Suurt osa läti materjalist ja autoritest küll lähemalt tundmata oletan, et kogumikus esitatu esindab (enamasti) kummaski kultuuriruumis üldiselt tavapäraseks kujunenud arusaama ühe või teise kirjakeele tähise rollist. Nii et seal, kus eesti ja läti tähised on omavahel silmnähtavalt sarnased ja neid vaadeldakse justnagu samast aspektist, aga objektile antav hinnang tundub ometi olevat erinev, ärgitab kogumik esitama muu hulgas ka laiemaid küsimusi tänapäeva eesti ja läti kultuuriloolise enesekuvandi kohta. Kõige eredamalt torkasid silma Põltsamaa arsti Peter Ernst Wilde saksakeelse arstiabialase väljaande tõlgete käsitlused. Tutvustades eestikeelset väljaannet („Lühhike öppetus"), kirjutab Ave Mattheus (lk 190):

„„Armas söbber!" alustab Wilde oma väljaande esimest numbrit ja räägib siis talupojast kui „mo liggimesest" ja „möistlikust inimmesest", keda ta armastab ja kellele ta tahab anda head nõu, et tema käsi paremini käiks, et tal pikem, viljakam ja õnnelikum elu oleks. Selline heatahtlik suhtumine talupoega, temas endasarnase ja mis peamine, arenemisvõimelise inimese nägemine, on oma aja kohta erand-

[2] **V. Ernštreits**, Liivi kirjasõna kroonikast digivahenditeni. – Keel ja Kirjandus 2026, nr 3, lk 229–231; **A. Vunk**, Kas 1525. aasta usutrükiste levitajad arvestasid ka liivlastega? – Keel ja Kirjandus 2026, nr 3, lk 231–236; **I. Põltsam-Jürjo**, 1525. aasta eestikeelne trükitud raamat – kas ikka veel mõistatus? – Keel ja Kirjandus 2026, nr 3, lk 236–240; **J. Kivimäe**, Liivi keele võimalikkusest Lübecki raamatuloos 1525. – Keel ja Kirjandus 2026, nr 3, lk 241–245; **K. Pajusalu**, Liivi kirjakeele lätetest kirikukeele peeglis. – Keel ja Kirjandus 2026, nr 3, lk 245–249.

lik. Muidugi on Wilde teadlik talupoja pärisorjusest, räägib tema harimatusest, vaesusest ja viletsusest, kuid ennekõike soovib ta oma lugeja ette astuda kui sõber ja nõuandja. Sina- või teie-vormilised pöördumised talurahva poole, dialoogiliste olukordade loomine, kus kõigepealt antakse edasi maarahva oletatav mõttemaailm, et esitada seejärel mina-vormis enda seisukohti, on teksti läbiv stiilivõte. See mõjub didaktiliselt, ülevalt alla õpetusena, kuid muudab jutu elavamaks, talurahva jaoks vastuvõetavamaks ja annab teavet omaaegse eluolu kohta."

Rääkides lätikeelsest kohandusest („Latviešu Ārste"), kirjutab Aiga Šemeta (lk 197):

„„Armas Sõber!" kõnetab [autor] viisakalt oma lugejat, tutvustades end esmalt kui „Sõpra", siis kui „Lähedast" ja koguni kui „Sugulast". Küll aga asetab ta lehekülgede ja väljaannete edenedes lugeja kui „õppimisvõimetu", „täiesti hoolimatu" [ja] „arsti nõuandeid jälestava" inimese positsioonile, kellele – just nagu äsja pahandust teinud lapsele – tuleks kõrva taha panna: „Sa ei ole puuhalg, sa oled mõistusega inimene." Iseennast näeb autor seevastu „õpetuste jagajana" ja „tohtrina", kes neid „vaevusi ja hädasid" tunneb ja kes pole „sinu kirikhärra", vaid sinu „jumalakartlik arst". Vaadeldavad teemad võimaldavad ühtaegu näha piirkonna eripärasid, näiteks sauna kahjulikuks pidamist – „et sa ebaloomulikult õhetama ei hakkaks!""

Ehkki kirjeldatakse ühe ja sellesama teksti tõlkeid ja tsiteeritakse enam-vähem samu fraase, toovad kirjeldused ilmekalt esile valgustusliikumise kaks vastandlikku poolt: eesti vaade rõhutab saksa eliiti kuuluvate haritlaste siirast soovi talurahvast veidi paremale järjele aidata ja läti vaade tõstab esile, et saksa haritlased positsioneerivad end (sellesama soovi kaudu) talupojast kättesaamatult kõrgemale. Tekib lausa kiusatus uurida, kas eesti ja läti tõlge ehk kuidagi võimendasidki neid kahte püüdu erinevalt. Või tuleneb erinev rõhuasetus XVIII sajandi käsitlemisel eesti ja läti uurijate tänapäevase pilgu erinevusest?

Ühena kogumiku eestipoolsetest autoritest võin kinnitada, et artiklite autoritele ei jagatud mingeid suuniseid ega vihjeid peale selgituse, et keegi läti uurijatest kirjutab midagi läti paralleelse kirjatähise kohta. Selle teadmisega lähenes igaüks asjale nii, nagu tahtis, ja selle nurga alt, nagu vajalikuks pidas, ainult kasin mahupiir oli ette antud. Seesugusel põhimõttel koostatud kogumikku on Meelis Friedenthal „Selle esimese raamatu" tutvustuses tabavalt nimetanud eesti-läti pimekohtinguks.[3] Nii oligi, vähemalt mind ahistas artikli autorina (teemaks eesti piiblitõlge) kirjutamise ajal ainult etteantud väike maht ja nagu alati liiga ruttu saabuv tähtaeg. Küsimus, kuidas kirjatöö läti käsitlusega haakub, ei tundunud kuigi relevantne, sest eks oma kitsa lõigu ulatuses olin läti looga paratamatult varemgi tuttav. Kuna tegemist oli juubelikogumikuga, näis vaikimisi mõistetav, et eesti ja läti käsitlused ei peagi omavahel mingil erilisel viisil seostuma, vaid on lihtsalt kõrvuti. Isegi ilmunud raamatu esimesel pealiskaudsel lehitsemisel jäi mulje, et kogumik on sisu poolest pigem lõbus kollaaž kui oluline samm edasi. Aga mida enam olen raamatut uurinud, seda põnevamad seosed tekivad ja seda intrigeerivamad küsimused neist seostest hakkavad hargnema. Nagu seesama erinev suhtumine XVIII sajandi valgustusse. Kui valgustusliikumine Lätis ja Eestis oligi erineva rõhuasetusega, siis miks? Või kui erineb pigem kummagi poole tänapäevane suhtumine, siis miks? Ja XIX sajandi ja XX sajandi alguse kohta kas või küsimus: miks olid lätlastel noorlätlased juba XIX sajandi teisel poolel, aga meil tekkisid noor-

[3] **M. Friedenthal**, Mida üldse tähendab meie ühine ajalugu lätlastega? – Sirp 8. VIII 2025, lk 14.

eestlased alles XX sajandi alguses? Kuivõrd „See esimene raamat" keerleb trükitähiste ümber, siis viimasele küsimusele siit muidugi vastust ei tasugi otsida, aga küsimus lausa hõikab end välja üsna mitmes kohas.

Kaksikkogumiku väärtuseks ei ole niisiis mitte 50 lühikäsitlust ise, vaid just paarikute kohatisest haakumatusest sündiv uudne tervik. Harmoonilise ühise arenguloo pinna alt aimuvad ühel või teisel pool seni avastamata või vähemalt välja valgustamata uurded ja käigud, mis võivad viia ootamatute järeldusteni. Tänu koostamispõhimõttele pakub pealtnäha viisipärane juubelikogumik värskendavat avastamisrõõmu, üllatusi ja hulgaliselt mõtteainet. Seda ei maksa jätta riiulisse ilutsema, kummagi kultuuriloo huvilistel tasub sellesse põhjalikult süveneda. Usutavasti hakkab siit hargnema mõndagi uut ja huvitavat.

KRISTIINA ROSS